

Bognár Bulcsu

„A merészség a koncepcióban”¹

Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára

A magyar paraszttársadalom című művében

*A magyar paraszttársadalom*² és a *Magyar tanyák*³ különleges helyet foglal el Erdei életművében: mindkét írás alapvetően Hajnal István történelemszemléletének hatását tükrözi. Különösen az elemzésem tárgyát képező munkában⁴ tesz Erdei nagy szabású kísérletet arra, hogy a hajnali történetfelfogást segítségül hívva a magyar parasztság helyét megrajzolja a magyar társadalomban, és egyúttal új alapot adjon társadalomszerkezeti elemzésének. Jóllehet maga Erdei *A magyar paraszttársadalom* záró részében az őt ért hatások között egyaránt jelentőséget tulajdonít egyrészt a falukutató mozgalomnak, a hazai etnográfiai és szépirodalomnak, másrészt Durkheim szociológiájának és a „szocializmus társadalomszemléletének”, a mű társadalomszemlélete leghatározottabban Hajnal *Történelem és szociológia*⁵ című elméleti munkájához kapcsolódik. Erdeit e munka elmélete és módszere erősítette meg leginkább a korábbi parasztságszemléletében, saját munkáját a hajnali elvont társadalomelmélet adaptációjának tekinti, amely először próbálja meg ezt a szemléletet a paraszttársadalom szociológiai elemzésében hasznosítani.

Jelen tanulmány a kötet társadalomszemléletének elemzésén túl ilyen módon a hajnali társadalomelmélet alkalmazásának sikerességét is vizsgálni kívánja. A hajnali történetiségről és annak adaptációjáról *A magyar paraszttársadalomban* Erdei a következőket írja: „az a módszer és szemlélet, amely e munkában jelentkezik, még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazás, azonban meggyőződésem, hogy a parasztság helyes és megbízható társadalmi megismerése csak ennek a módszernek a további helyesbítésével érhető el. Bizonyosság erre az is, hogy a parasztság politikai és társadalomfejlődési kérdései, amelyek ma annyira vitatottak, csak ezzel a szemlélettel világíthatók meg kielégítően és a megoldás irányában is ilyen szempontú vizsgálódás tud a legtöbbit mondani.”⁶ Ez a megfogalmazás fontos összefüggésekre mutat rá, mivel egyértelműen utal Erdei motivációjára. Hiszen az idézet világossá teszi, hogy számára a parasztság hajnali társadalomelmélettel történő hiteles történeti ábrázolása különösen a kérdés politikai dimenziói miatt érdekes. A szociológiai leírás tehát a parasztság társadalmi emancipációjának útját is meg kívánja

1 Részlet Hajnal István Erdei Ferencnek írott, 1943. június 24.-i leveléből (H. Soós 1991: 428).

2 Erdei 1941.

3 Erdei 1942a.

4 Ez a tanulmány terjedelmi okok miatt nem térhet ki a *Magyar tanyák* értelmezésére.

5 Hajnal 1939.

6 Erdei 1941: 166.

határozni. Erdei olyan szociológiai szemlélettel megalapozott társadalomrajzot igyekszik nyújtani, amely egyúttal politikai cselekvésstratégiákat is képes kirajzolni. Erdei ekképpen *A magyar paraszttársadalomban* a parasztságot középpontba állító széleskörű társadalmi reform elméleti megalapozását célozta meg egy olyan munkával, amely a magyar parasztság ezer éves történetének és jelenbeli társadalmi helyzetének összefüggéseire igyekszik választ adni.

Ezek a törekvések nem újak Erdei írásaiban, hiszen művei a legelső munkák társadalomrajzaitól⁷ kezdve folyamatosan a parasztság felemelésének politikai lehetőségeit latolgatják.⁸ A hajnali történelemszemlélet beemelése által azonban először sikerül ezt a politikai programot a korábbi írásoknál jóval koherensebb társadalomszemlélettel közvetíteni. Az 1930-as évek munkáival szemben *A magyar paraszttársadalom* szemléletét nem az elméleti keret nélküli, a pillanatnyi impressziókra hagyatkozó megfogalmazás alakította. Különösen szembeszökő ez a változás a korábbi korszak szintéziséhez, a *Parasztokhoz*⁹ képest, ahol Erdei szintén a parasztságot próbálta elhelyezni az európai társadalomfejlődés folyamatában. A szemléletbeli változás súlyát jól mutatja, hogy maga a szerző is utal erre az őt ért hatások számbavételekor. „A makói, polgárosodó és városi paraszttársadalom élményei, a nyugati parasztság látása, a mezőgazdasági mesterség hivatásszerű folytatása, egy elmaradt és megzavarodott falu légkörének a mindennapi érzékelése, minden módszeri problémázás nélkül kialakították a parasztság határozott fogalmazását (kiemelés tőlem – B. B.). Ez foglaltatik a *Parasztok* című könyvemben, inkább írói előadásban, mint szociológiai nyelven.”¹⁰ *A magyar paraszttársadalom* értelmezésében megjelenő új perspektíva tehát nem csupán a politikai cselekvés akarata miatt fogalmazódik meg Erdei számára. A *Parasztok* – az ekkora már általa is elismert – sikertelensége,¹¹ illetve a *Magyar város*¹² és a *Magyar falu*¹³ társadalomelméletének ellentmondásai új szintézist kívántak. Ennek az új szemléletnek az alapját pedig alapvetően Hajnal István történelemszemlélete jelenti.

Elsősorban ezzel hozható összefüggésbe, hogy *A magyar paraszttársadalom* a korábbi munkáknál jóval sikeresebben oldotta meg a társadalom ábrázolásának feladatát. A hajnali történetiség olyan elméleti keretet kínál, amellyel Erdei a két háború közötti társadalmi viszonyok értelmezése mellett a nagy társadalmi csoportok történeti változásaira is meggyőző választ adhat. A szokásszerűség és a kölcsönös méltányosság alapján álló rendi társadalom elemzéséből sikeresen ragadhatók meg az egyes nagy történeti régiók sajátosságai, és egyúttal a parasztság eltérő helyzete is az európai kultúrkörben. A hajnali történetiség arra is alkalmassá teszi Erdei

7 Erdei 1931; 1932; 1934; 1935a; 1935b; 1935/36; 1936.

8 Ezzel az összefüggéssel már egy korábbi tanulmányban (Bognár 2001) foglalkoztam.

9 Erdei 1938.

10 Erdei 1941: 165.

11 Amikor Erdei *A magyar paraszttársadalom* záró részében a *Parasztok* szemlélete ellen foglal állást, akkor ugyanennek a szövegrésznek azon kijelentésének mond ellent, amely saját parasztságszemléletének kontinuitását hangsúlyozza (Erdei 1941: 166).

12 Erdei 1939.

13 Erdei 1940.

parasztértelmezését, hogy a magyar társadalomfejlődés specifikumait megragadja. A nomád hagyomány továbbélése, a felülről megszervezett rendi struktúra, a rendi szervezet kiépülésének hiányai, a hatalmi viszonyok fokozottabb érvényesülése mind olyan szempontok, amelyek jellemző különbségeket alakítanak ki a magyar társadalomfejlődésben.

Erdei a hajnali történetiség alkalmazásával meg tudja magyarázni a magyar társadalomszerkezetnek a nyugat-európaihoz részben érintkező természetét, és egyúttal rá tud mutatni azokra az eredendő eltérésekre, amelyek más utat jelölnek ki. A korabeli történeti irodalom eredményeinek bevonásával¹⁴ és a hajnali történelem-szemlélettel Erdei ábrázolni tudja, hogy a kereszténység felvételének éles cezúrája mögött tovább élnek a nomád, arisztokratikus hagyományok, amelyek a hiedelemvilág átörökítése mellett a nomád társadalom okszerűségét is közvetítették a rendiség korszakában. Erdei értelmezéséből kiderül, hogy az okszerűség a nyugati társadalomfejlődésnél jóval határozottabb jelenléte oka és következménye a felülről végrehajtott radikális Szent István-i reformoknak. Oka, amennyiben az társadalmi konszenzus nélkül képes jelentős társadalmi változást létrehozni, és következménye annyiban, hogy az okszerűség társadalmában érvényesülő nyersebb hatalmi viszonyrendszer megteremti a politikai intézkedés társadalmi feltételeit. Meggyőző Erdei történeti tablója a rendiség magyarországi jegyeinek az értékelésében is. A kevésbé kiforrott formaképződésnek magyarázatául szolgál az eltérő előzményeken túl a rendi társadalom kiépülésének rövidebb ideje is, amely nem hozhatott létre a nyugat-európaihoz hasonló bonyolultságú és kölcsönös illeszkedésen alapuló struktúrákat. Erdei a hajnali történelemszemlélethez illeszkedően úgy látja, hogy mindezek eredményeképpen erősebb válaszfal különbözteti meg a nemesi rendet a társadalom alapját jelentő parasztságtól.

A történeti elemzés cizelláltsága feloldja a parasztfogalom körüli korábbi értelmezési problémákat is. A *Parasztok*ban Erdei a parasztságot még e társadalmi csoport kettős függésrendszerével határozta meg, amely egyrészt a felsőtársadalom szorítását, másrészt a parasztság belső, „társadalmi tény” jelentő normarendszerét jelentette. Erdei akkori parasztdefiníciója a jobbságot e jellemzőkkel nem rendelkező csoportnak tekintette. Ez a meghatározás azonban egy olyan típust képezett, amely alá egyetlen társadalmi cselekvőt sem lehetett besorolni.¹⁵ A *magyar paraszttársadalomban* ezt a problémát sikeresebben oldja fel azzal, hogy a parasztság fogalmát a rendi struktúra kialakulásához kapcsolja. Erdei elemzésében a kölcsönös méltányosságon alapuló viszonyrendszer, a gazdasági törvényszerűségeknél is nagyobb fontossággal bíró formaképződés a rendiség időszakában alakítja ki a paraszti társadalmi állapotot. Ez hozza létre azt a társadalmi helyzetet, amelynek alávettségét (legyen szó a katonai erőről vagy a tőkéhez fűződő viszonyról) nem

14 Erdei e koncepcióban elsősorban Deér Józsefre (1938) hagyatkozik, de használja a korabeli nagy történeti összefoglalásokat is: Hóman–Szekfű 1936, illetve Eckhardt 1933.

15 Erdéinek a *Parasztok*ban megfogalmazott álláspontjának részletesebb bírálatára itt nincsen mód. Erre Erdei munkásságát részletesebben taglaló Erdei monográfiájában (Bognár 2004) tettem kísérletet. Ebben a szövegben csak annyiban utalok a *Parasztok* kritikájára, amennyiben ez a gondolatmenet megértéséhez elkerülhetetlen.

a nyers hatalmi viszonyok határozzák meg, hanem a parasztság által vállalt, nem egyoldalú kiszolgáltatottságot hozó alárendelődés. (A *magyar paraszttársadalom* parasztfogalma egyúttal olyan értelmezési mezőt alakít ki, amelyben a *Parasztok* definíciója is értelemmel bíró tartalmat nyer. Hiszen a rendiség formaképződésében már beszélhetünk olyan normarendszerről, amely paraszti életvilágot alakított ki, és joggal beszélhetünk egy felülről jövő, korlátozott „szorításról” is, amely a parasztság rendi struktúrában való mozgásterét szabályozza. A parasztságnak a nagy történeti régiók közötti eltérései pedig ugyanúgy levezethetőké válnak az egyes nagy térségek formaképződésének eltéréseiből. A magyarországi parasztság helyzete ugyanis annak a sajátos rendi struktúrának a függvénye, amelyet a különleges történelmi előzmények és társadalmi viszonyrendszerek alakítanak ki.)

A *magyar paraszttársadalom* társadalomképe megragadhatóvá teszi az európai kultúrkör paraszttársadalmának azon jellemzőit is, amelyet hasztalan igyekezett Erdei a *Parasztok*ban meggyőzően jellemezni. A *magyar paraszttársadalomban* a nyugat- és kelet-európai, illetve a köztes régió eltérő formaképződése és hagyománya magyarázza már a paraszti állapot jelentős különbségeit, és megvilágítja az eltérő társadalomszerkezetek közötti különbségeket, az eltérő uralmi viszonyokat és a társadalmi érintkezés különleges formáit. Szemben a *Parasztokkal*, ahol Erdei éppen ezek a történeti és társadalomfejlődési eltérések negligálásával arra az álláspontra jutott, hogy az egyes történeti régiók eltérő időben, de többé-kevésbé ugyanazon a fejlődési stádiumokon kell hogy végigjussanak. A *magyar paraszttársadalom* parasztfogalma ezen túl arra is alkalmas, hogy a rendi struktúra felbomlása után is joggal használhassa Erdei a parasztság szót, anélkül, hogy a fogalom használata ellentmondásokhoz vezetne, mint a *Parasztok* esetében.¹⁶ Erdei ugyanis a sajátos magyar társadalomfejlődés és a nyugati hatások megjelenése miatt érvelhet azzal, hogy az eltérő formaképződés és a hatalmi struktúra életvilágot Nyugat-Európánál jobban alakító jellege nehezebbé teszi a zárt rendies formaképződés felbomlását. A magyar társadalomfejlődés specifikus jegyei így aztán a parasztság esetében részint megőrzik a rendies társadalmi formákat a polgári időszakban is.

Erdei a magyar rendiség felbomlásának időszakát is nagyobb érvényességgel magyarázza a hajnali társadalomelmélet használatával. Erdei ez alapján mutatja be, hogy az eltérő, kevésbé mély társadalmi formákat és inkább jelenlévő okszerű tartalmakat magán viselő magyar rendi társadalom felbomlása után nehezebben teljesehetnek ki a paraszti formák, mint Nyugat-Európában; vagyis kacsaringósabb út vezet a szabadabb és önállóbb társadalmi helyzethez. A társadalmi struktúra jegyei alapján az is érthető, hogy az emancipált társadalmi helyzetének kudarcai után könnyebben kialakul az örökös jobbágyság állapota. A nyers hatalmi viszonyokat megerősítő török hódoltság időszaka, majd a kívülről jövő, nem a belső társadalomfejlődés logikájából következő új, kapitalista gazdasági rendszer egyaránt a nyu-

16 Erdei a *Parasztokban* a zárt felsőtársadalmi felügyelethez és a paraszti, belső normarendszer meglétéhez kapcsolta a paraszt fogalmát. A jogi felszabadulással azonban megszűnt a parasztság egységes „le-szorítása,” és ezzel párhuzamosan feloldódott a paraszti hagyományok rendje is. Tehát ez a meghatározás indokolatlanná tette a paraszt szó használatát a rendi társadalom utáni időszakban.

gat-európaiától eltérő társadalmi viszonyrendszer kialakulásához vezetett. Erdei meggyőzően mutatja be, hogy a nomád előzményekből, a magyar rendiség sajátosságaiból és az azt követő időszak történeti eseményeiből miként következik az, hogy a Nyugat-Európában lejátszódó technikai fejlődés más következményekkel jár a magyar társadalom esetében. (Erdi hatás érvényesülésének folyamatos kiterjedését mutatja be, ahol a technikai és gazdasági viszonyrendszer átalakulása először a centrum, majd később a periféria területein teljesedik ki.¹⁷) Így érthetővé válik az az eltérés a társadalmi átalakulásban, amely a lendületesebben kapitalizálódó ipar és városi társadalom, illetve a mezőgazdaság és falu között létrejön. A nyugati hatásokhoz viszonyított centrum és periféria fogalompár előnye az is, hogy Erdi a korábbi műveknél szerencsésebben magyarázza a magyar társadalom eltéréseit. A *Magyar falu*ban ennek az eltérésnek az okát még elsősorban a felsőtársadalom és a parasztságot jelentő altársadalom etnikai, felekezeti különbségeiben látta. A *magyar paraszttársadalomban* mutat rá, hogy a parasztság lassabban feloldódó társadalmi formái nem magyarázhatóak a nemzetiségek és a zsidóság társadalmi jelenlétével.

Erdi társadalomelméletének változását az is jelzi, hogy a hajnali hatás előtt (különösen az 1930-as évek végének, 1940-es évek elejének izzó politikai légkörében) a magyar társadalom jellemzésekor Erdi szívesen magyarázta a társadalomfejlődés specifikus jegyeit és zsákutcáit a zsidósággal. Ez a korszakban nagyon divatos értelmezés azonban sem a *magyar paraszttársadalomban*, sem a *Magyar tanyákban* nem jelenik meg; még utalásszerűen sem. Ennek okát egyrészt ismét Hajnal hatásának tekintjük, aki az 1940-es évek elején következetesen képviseli, hogy a zsidóság szerepét a magyar társadalomszerkezetben nem lehet és nem szabad aktuálpolitikai hatások alapján megítélni.¹⁸ Másrészt a zsidóság szerepének átértékelése feltehetően összefüggésben áll azzal is, hogy Erdi 1941/43-ra politikailag egyre erőteljesebben baloldalra tolódik. Ebben nem annyira a baloldaliság az újdonság, hanem az, hogy ekkora Erdi véglegesen leszámol azzal a hittel, hogy a társadalmi reform a politikai rendszeren belül többé-kevésbé kivitelezhető. A baloldaliság politikai konzekvenciáinak levonása első alkalommal a *magyar paraszttársadalom* záró részében jelenik meg, amikor a „nemzeti tényezőkkal” (azaz a politikai rendszer keretén belül társadalmi reformokat képviselőkkel) szembeni, népi, demokratikus politika szükségességét hangsúlyozza. A *magyar paraszttársadalom* politikai baloldaliságának tehát ebben az összefüggésben módosítania kell a korábbi írást, a *Magyar falu* szemléletét. Vagyis mind a hajnali történelemszemlélet, mind Erdi politikai állásfoglalása arra készíti, hogy a korszakkal szemben ne felekezeti okokkal magyarázza a magyar társadalomfejlődés sajátosságait.

17 A centrum és periféria fogalompár használata nem azt jelenti, hogy Erdi feltétlenül megelőlegezte volna Immanuel Wallerstein elméletét, azonban Erdinek a kapitalista gazdaság fokozatos térnyeréséről szóló felfogása a magyar társadalomban leírható a fejlettebb, a főáramlathoz inkább kapcsolódó és a nyugati hatásokkal később jellemezhető területekkel.

18 Hajnal 1993: 207.

Hajnal történetisége teszi hitelesebbé Erdei társadalomrajzát a két háború közötti parasztságról is. Erdei a polgári társadalom szerkezetiségét és társadalmi viszonyrendszerét a történeti előzményekből igyekszik magyarázni. Erdei szerint az okszerűséggel jellemezhető rendi társadalom határozza meg a polgári társadalom viszonyait, vagyis az ő számára is a hajnali kiindulópont rajzolja ki a társadalomértelmezését: „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége.”¹⁹ A *magyar paraszttársadalomban* ezek a történeti előzmények felelősek a parasztság társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetéért és a polgári átalakuláshoz fűződő viszonyáért. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a rendies társadalmi formákból nehezen kilépő parasztság csak mintakövetéssel és nem belső társadalomfejlődése eredményeképpen alkalmazkodik a kapitalista termelési viszonyokhoz. Zömében a rendi struktúra formálja viszonyát a felsőtársadalomhoz, és alakít ki a nyugat-európaihoz mérten erősebb hatalmi alárendeltséget. A magyarországi rendiség sok tekintetben meghatározza a paraszti társadalom rétegeinek adaptációs képességeit az egyre inkább kiterjedő kapitalizmushoz és a polgári viszonyokhoz. Erdei szerint ezzel hozható összefüggésbe, hogy a zártabb formák, a felsőtársadalomtól való jelentősebb távolság a polgári viszonyok kiépülésének idején is megfigyelhető.

Másrészt Erdei arra is rámutat, hogy nem csupán a rendiség jellemzői, hanem a centrumtól való távolság is formálja a parasztság társadalmi átalakulásának jellegét. Azok a térségek, amelyek az országon belül perifériának számítanak a kapitalista termelés és a polgári viszonyok tekintetében, ott a rendies társadalmi formák változatlanul fennállnak, és jelentős eltérés nélkül határozzák meg a „még parasztlak” világát. A centrumhoz közel eső területeken az átalakulás folyamata ezzel szemben már előrehaladott, és itt a parasztság nagyobb része (a „már nem parasztlak” csoportja) kilépett a rendies viszonyok közül. Erdei több szempontot is figyelembe vevő elemzése megmutatja, hogy a rendi társadalmi formák területenként és a parasztság csoportján belül is eltérő jellege, illetve a centrumhoz fűződő viszony együttesen formálja a parasztságot, és hoz létre rétegcsoportokat. Ezeknek a paraszttársadalmat alakító jegyeknek a bevonásával Erdei magyarázni tudja, hogy a kapitalista viszonyok miért járnak más következményekkel az egyes területeken. (Miért vezetnek adaptációs deficithez a „romlott parasztlak” esetében, és miért reagálnak sikerebben más térségek parasztlakai [a „már nem parasztlak”] a külső kihívásokra.) Erdei a társadalmi változást több dimenzióon keresztül megragadó szemlélettel igyekszik választ adni arra kérdésre is, hogy a rendi struktúrában eltérő helyzetben lévő (a közvetlen földesúri függésben lévő vagy szabad paraszti) csoportok számára milyen mozgásteret kínálnak a polgári viszonyok.

A *magyar paraszttársadalom* teljes történeti tablójában Erdei a korábbi írásoknál nagyobb hangsúllyal foglalkozik a két háború közötti magyar társadalom jellemzésével. Ennek hátterében nyilvánvalóan az van, hogy a paraszttársadalom elhelyezése megkívánja a parasztságon kívüli társadalmi csoportok szociológiai elemzését is. Az egyes csoportok jellemzéséből azonban az derül ki, hogy Erdeinek ebben

19 Hajnal 1942: 165.

a munkájában nem találunk kiforrott társadalomfelfogást. Sokkal inkább különböző megközelítések együttes jelenléte figyelhető meg. Az értelmezések közossége az, hogy a magyar társadalom specifikumának megrajzolásakor mindenütt kiemeli a rendi társadalmi formák megmaradását a kapitalista gazdálkodás feltételeinek kialakulásának utáni korszakban is. A rendies jegyek súlyát és annak az egyes társadalmi csoportokban való jelentőségét viszont Erdei eltérően értékeli *A magyar paraszttársadalomban*. A kötet bizonyos szövegrészei a rendies társadalmi állapotnak azt a következményt tulajdonítja, hogy a két háború közötti magyar társadalom nem tekinthető döntően polgári társadalomnak, mivel a rendi társadalmi formák és a kapitalista-polgári viszonyok egymással ellentétes hatása érvényesül. Ez az értelmezés a magyar társadalmat különböző társadalmi üzemekkel jellemezhető viszonyokkal írja le. A „parasztiatlanodás” tárgyalásakor ezzel szemben a társadalom döntően polgári jegyeiről beszél, amely ezzel együtt is rendelkezik a rendi időszakra utaló tulajdonságokkal. Erdei a két háború közötti parasztság nagy csoportjainak rajza kapcsán ezzel többé-kevésbé megegyezően, de a rendies jegyek jelentőségét tovább csökkentve, annak ad hangot, hogy a rendi-úri formák csak módosítják az alapvetően polgári társadalomszerkezetet.

A magyar társadalom eltérő hangsúlyú értékelése mutatja, hogy Erdeinek első nagyobb kísérletében a magyar társadalom átfogó jellemzésére még nem sikerült teljesen kiforrott szemléletet kialakítania. A frissen elsajátított és Erdeire nagy hatást gyakorló hajnali társadalomelmélet beépítése saját szemléletébe és a szociográfiai leírás elmélethez kapcsolásának nehézségei nyilván közrejátszottak abban, hogy Erdei kevesebb figyelmet tudott fordítani arra, hogy az egyes társadalmi csoportokról szóló értékelései, vagy a társadalmi változás jellegéről állítottak nem maradjanak elmentmondások. Ez az oka, hogy Erdei társadalomrajza más pontokon is egyenetlen. A kötet egyes részein a jobbágyparasztok és a nemesparasztok eltérő sikerességét a polgári társadalomban részint (a nemzeti társadalomhoz tartozás eltérő lehetőségei mellett) azzal magyarázza, hogy utóbbiak élete nem állt a munka és a termelés állandó nyomása alatt. Ezzel szemben viszont *A magyar paraszttársadalom* más pontján azt állítja, hogy a paraszti mobilitás csak akkor volt lehetséges, ha a legparasztibb, leginkább a gazdasági tevékenységre összpontosító életvitellel rendelkeztek. Erdei társadalomrajzában egyenetlenségeihez tartozik a parasztrendi társadalmi formákból és a polgári osztályhelyzetből következő gazdasági cselekvés megítélésének kérdése. Ennek jellemzőit Erdei nem tudja meggyőzően ábrázolni, hiszen a kötet szociografikus részében a paraszti hagyományt éppúgy aszkétikus munkamorállal és fogyasztási szokásokkal jellemzi, mint az attól hangsúlyosan elkülönített polgári gazdasági cselekvést.

Máshol Erdei a nyugat- és kelet-európai parasztság társadalmi helyzetének eltéréseit Hajnalnál határozottabban a rendi kiváltságok feloldódásának időszakához köti. Erdei szerint ekkor Nyugaton a rendi társadalmi formák megszűnése, Keleten pedig ezek megmerevedése játszódik le. A 16–17. századi társadalmi átalakulást Erdei úgy látta a magyar parasztság esetében, hogy az eredendően meglévő kiegyenlítő, kölcsönös méltányosság viszonyai homályosulnak el, és rideg hatalmi

viszonyok jönnek létre a társadalom nagy csoportjai között. Erdei A *magyar paraszttársadalom* más részein azonban Hajnalhoz hasonlóan arra mutat rá, hogy a nyugati- és kelet-európai társadalomfejlődés eltérései már a rendiség kialakulásának időszakában megfigyelhetők. A különböző előzmények, a szokásszerűség társadalmának eltérő formaképződése, ennek időtartama egyaránt felelős azokért a strukturális eltérésekért, amelynek inkább következménye a rendiség felbomlásának idején tapasztalt különbségek.

Feltehetően ezeket a bizonytalanságok a hajnali történelemszemlélet hirtelen, még nem teljesen kiérlelt adaptációja is okozza. Megközelítesem szerint azonban a társadalomrajz csiszolatlanágainak fő oka Erdei sajátos helyzetében keresendő. Erdei az 1940-es évek elejére Hajnal társadalomelméletében rátalált arra az értelmezési keretre, amelynek segítségével sikeresen feloldhatók lehetnének a korábbi művek ellentmondásai. Erdeit azonban nem csupán történelmi, szociológusi²⁰ ambíciók vezetik, hanem politikusi, népvézéri elképzelések is. Erdeinek a magyar parasztság politikai emancipációja, sőt vezető szerepe²¹ érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kíván, mint a szaktudósi értelmezésé. Mivel Erdei politikai elképzelését is érvényesíteni kívánja, kénytelen a politikai implikációkat nem tartalmazó²² hajnali szemléletet fellazítani, és saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elveket is érvényesíteni társadalomrajzában. A politikai cselekvés szándékának tudható be elsősorban, hogy Erdei a hajnali társadalomelmélet adaptációjakor sok, a hajnali felfogásból nem következő megállapítást tesz, amelyek sokszor éles ellentétben állnak a Hajnal szemléletét követő Erdei elméleti kiindulásával. Az eltérések jelentőségét pedig az teszi különlegesen fontossá, hogy ezek a politikai program érdekében tett, és Erdei korábbi írásaira visszautaló megállapítások nem csupán a hajnali paradigmával állnak szemben, hanem sok esetben a „Hajnal előtti korszak” védhetetlen társadalomszemléletéhez vezetnek.

A *magyar paraszttársadalom* hajnali történetisége mellett tehát visszaköszönnek azok az értékelések, amelyek ugyan jelentős mértékben szakszerűbbé és történelmileg megalapozottabbakká váltak a *Futóhomokhoz*,²³ vagy a *Parasztokhoz* képest, de amelyek változatlanul inkoherenssé teszik a társadalomrajzot. Történelmi ismereteinek bővülése²⁴ és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei

20 Erdei pályája során különbözőképpen definiálja saját tevékenységét. A *magyar paraszttársadalommal* kezdődő 1941/43-as időszakban azonban írásait szociológusi munkáknak tekinti. Lásd erről Erdeinek Püski Sándorhoz írt 1943-as levelét (H. Soós 1991: 436–437).

21 Erdei úgy gondolja, hogy „a parasztságnak, mint legtisztább népiségű rétegnek, kell megteremtenie a népi-nemzeti társadalmat.” (Erdei 1941: 163)

22 Erdei a hajnali társadalomelmélet elemzésekor egyfajta hiányosságnak tekinti, hogy Hajnal szemléletéből nem vezethető le politikai cselekvés. Erdei azt állapítja meg ugyanis az ekkor keletkező *Történelem és szociológiában*, hogy Hajnal felfogásából „nem következik semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb elmélyülő társadalmassulás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek.” Másrészt Erdei arra utal, hogy „mindez milyen konkrét történelmi formában, milyen társadalmelemeknek milyen törekvése által következik be, ez már olyan kérdés, melyre nincs felelet Hajnal műveiben.” (Erdei 1942b: 484 illetve 484–485)

23 Erdei 1937.

24 Részint Hajnalnak, részint Majláth Jolánnak köszönhetően az 1942/44 között keletkező Erdei művek a korábbi időszakhoz mérten nagyobb történelmi felkészültségről tanúskodnak. A már emlí-

megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideologikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egységes fölszabadításának politikai programját jelenti, másrészt amely az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindenek fölötti kiválóságát fogalmazza meg. Ezekhez az inkább politikai elkötelezettséget, mint társadalomelméleti kiindulást jelentő tartalmakhoz való ragaszkodás azonban olyan ellentmondásokhoz vezet, amelyeket Erdei nem tud feloldani, és amelyek miatt a két háború közötti magyar paraszttársadalom szociológiai leírása csak részben lehetett sikeres.

A politikum hatásának tudható be, hogy a hajnali társadalomelméletbe nem illeszthető be Erdeinek a parasztság társadalmi helyzetéről vallott nézete. Erdei ugyanis Hajnalnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a parasztság altársadalmi helyzetének. Erdei Hajnaltól eltérően azt állítja, hogy míg a szolgák és a munkásság (tehát azok a társadalmi csoportok, amelyek nem kölcsönös méltányosság alapján, hanem nyers hatalmi helyzet következtében szorulnak a társadalmi ranglétra aljára) esetében társadalmon belüli altársadalmi helyzetről beszélhetünk, addig a parasztság a társadalmon kívül alkot külön társadalmat. Erdei még azt is hozzá teszi, hogy ebben a társadalmon kívüli elkülönülésben ugyan (egy sajátos társadalmi szerződéssel) kapcsolódik az urak társadalmához, de a parasztság egész élete a többségi társadalomtól külön zajlik. Erdei ráadásul ezeket a megállapításokat nem a magyar parasztság társadalmi helyzetére nézve teszi, hanem azokat a kötetben gyakran az európai rendiség sajátosságának is tekinti. (A *magyar paraszttársadalom* szemléleti egyenetlensége ebben az összefüggésben is megfigyelhető, hiszen Erdei a kötet más pontjain az altársadalmi helyzetet csak a magyar társadalomfejlődés sajátosságának tekinti.)

A hajnali történelemszemlélet alapján azonban nem tekinthető a parasztság társadalmon kívüli helyzete sem a magyar, sem az európai társadalomfejlődés specifikus jegyének. Ugyan kétségtelenül Hajnal is kiemeli a magyar parasztság nagyobb elkülönülését a felsőtársadalomtól, és ő maga is beszél a társadalom alá szorulásról, de ebből számára semmiképpen sem következik a társadalmon kívüli helyzet. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy Hajnal az egész társadalomfejlődés alapjának tekinti a parasztságot, és ekképpen az nem választható el élesen a többi társadalmi csoporttól, mert akkor nem lehet a parasztság a szokásszerű társadalomfejlődés alapja. Annak a rendi társadalomban tapasztalt szokásszerűségnek, amely meglétét a magyar társadalomfejlődés esetében sem vitatja el, legfeljebb ennek kevésbé kifejlett formaképződéséről, a kölcsönös méltányosság rendszerének hatalmi elemekkel való átszövődéséről beszél. A hajnali történetiség szemlélete szerint az európai rendiség esetében pedig végképp nem tekinthető a parasztság a társadalmon kívüli csoportnak. Főként pedig nem húzható élesebb válaszfal a szokásszerű rendiség társadalmán belül a parasztság és a felsőtársadalom között, mint az okszerűséggel jellemezett nomád és a kapitalista társadalom al- és felsőtársadalmi csoportjai között.²⁵

tett Deér, Hóman–Szekfű, Eckhardt olvasmányokon túl Erdei felhasználja Acsády Ignácnak (1906), Szabó Istvánnak (1940) és Sinkovics Istvánnak (1941) a munkáit is. Majláth hatásáról lásd Erdei Sándor 1974: 617.

25 Hajnal a parasztság és az európai társadalomfejlődés összefüggéseire vonatkozó álláspontját leg részletesebben Az *újkor történetében* (Hajnal 1988) fejt ki.

Különösen élesen tér el Erdei a hajnali történelemszemlélettől a kötet szociográfiai részében. Itt Erdei a magyar rendiség parasztságát egy olyan társadalmi csoportként mutatja be, amely teljes elkülönülésben áll a társadalom egyéb rétegeitől. A társadalmi üzemből való jelenlétét csupán termelőmunkája és népszaporulata jelenti, kapcsolatot pedig mindössze a termelő szerepből következő kötelező érintkezések (adófizetés, igazságszolgáltatás) mutatnak. A magyar parasztság jellemzésében tehát nem találjuk az általános szociológiai rész hajnali szempontjait. Mintha a nyugat-európai és a kelet-európai társadalomfejlődés közti magyar terület egyáltalán nem viselné magán az európai rendiség különleges társadalmi üzemének jegyeit; mintha a kölcsönös illeszkedésen, kiegyenlítődéson, kompromisszumokon és munkamegosztáson alapuló formaképződés egyáltalán nem jellemezné ezt a köztes régiót. Mintha a magyar parasztság a felső, nemzeti társadalommal semmiféle érintkezésben nem állna, hanem egységesen teljes mértékben a társadalom alá szorult volna. Hajnal és az Erdei által is ismert és hivatkozott történelmi munkák²⁶ azonban rámutatnak arra, hogy egyrészt a parasztság differenciálódása, másrészt érintkezése a felsőtársadalmi csoportokkal a rendiség időszakára is érvényes; és nem a polgárosodás korszakának a terméke. Ezen felül maga Erdei tárgyalja *A magyar paraszttársadalomban*, hogy a paraszti rend különböző csoportjai milyen eltérő társadalmi helyzettel és társadalmi viszonyrendszerekkel rendelkeztek ebben a korszakban is. A parasztság elnyomott helyzetének felfogása és egységes tömbként láttatása történelmileg hiteltelen és Erdeinek a kötet más szövegrészeiben differenciált elemzésével sem egyezik meg.

Erdei tehát ezen a lényeges ponton jelentősen eltér a hajnali történelemfelfogástól. Értelmezésem szerint azonban ez a szemléletbeli különbség nem Hajnal társadalomelméletének félreértése miatt jelenik meg *A magyar paraszttársadalomban*.²⁷ Nem is arról van szó, hogy Erdei Hajnaltól némileg eltérő, de koherens történelemszemléletet alakított volna ki. Az eltérések Erdei politikai programjával, a parasztság politikai és társadalmi emancipációjának elképzelésével függenek össze. A parasztságnak már a rendiség idején, a kölcsönös méltányosság szokásszerű társadalmában való radikális különállása, társadalmon kívüli helyzete ugyanis ideológiai támaszt jelent a parasztság felszabadításának elképzeléséhez. Erdei ilyen módon rá tud mutatni a parasztság évszázados méltánytalan társadalmi helyzetére, és a parasztság zárt, egységesen elnyomott csoportként láttatása messzemenőig igazolja a politikai cselekvés szükségességét és Erdei politikai programjának helyességét. Természetesen azon az áron, hogy ez az érvelés érvényességét megkérdőjelezhetővé teszi. Politikai programjának átmentése tehát azzal a következménnyel jár, hogy

26 Erdei hivatkozik *A magyar paraszttársadalom* végén Hóman–Szekfű *Magyar történetére* és elismeréssel szól Szabó István tanulmányairól (1941) és *A magyar parasztság története* című munkájáról.

27 Némédi Dénes az eltérést Hajnal felfogásától úgy magyarázza, hogy „Erdei nagyon szelektíve fogta fel Hajnal eszmefuttatásait.” (Némédi 1978: 515.) Nézetem szerint azonban nem Hajnal szemléletének félreértéséről van szó. Ez annál inkább is valószínűtlen, mivel egyrészt Erdei volt Hajnal társadalomelméletének első értő elemzője a *Történelem és szociológiában* (Erdei 1942b); másrészt *A magyar paraszttársadalom* általános szociológiai része is a hajnali társadalomszemlélet sikeres adaptációjáról tanúskodik.

Erdei ezen a ponton visszakanyarodik az ekkor már saját maga által is sikertelennek tekintett *Parasztok* szemléletéhez.²⁸

A társadalomelméleti paradigmától független értéktételezés az alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődés minősítésében is határozottan jelenik meg. Erdei *A magyar paraszttársadalomban* is a tanyás rendszer minőségbeli különbsége mellett érvel; még akkor is, ha ez nem illeszthető össze a kötetben kifejtett hajnali történeti felfogással. Erdei ugyanis Hajnal alapján azt állítja az általános elveket megfogalmazó részben, hogy a rendies társadalmi formák differenciált kifejlődése a minél hosszabb, szövevényes, személyes megállapodásokat tartalmazó jobbágyi-földesúri helyzet függvénye. Ebben a hajnali modellben gondolkodva, ahol a rendi társadalom formaképződése hiányzik, a nem jobbágyi területeken a szabályos rendi struktúránál ridegebb viszonyrendszer alakul ki, ahol a kölcsönös méltányosság helyett elsősorban a nyers hatalmi viszonyok érvényesülnek. Az Alföld – és ekképpen az alföldi tanyás mezővárosok is – Erdei szerint legfőbb színterei a rendi kereteken kívüli társadalmi formaképződésnek. Ez az a térség, ahol a nyugat-európai társadalmi formák nem tudtak gyökeret verni. Erdei mégis azt állapítja meg, hogy az alföldi társadalomfejlődés rejti magában leginkább a polgárosodás lehetőségét. Erdei a parasztság tanyarendszerre épülő autonómiáját hangsúlyozza, amely már a rendiség időszaka alatt – álláspontja szerint – polgárparaszti társadalmi formákat alakított ki. A mezővárosi fejlődés kétségtelenül nagyobb (és Erdei által mindig eltúlzott) autonómiája azonban nem áll pozitív összefüggésben a társadalmi formaképződés differenciáltságával. Erdei sem említ olyan eltéréseket a tanyás rendszer kapcsán, amely inkább a kölcsönös méltányosság, a szakszerűség kialakulását hordaná magában. Vagy ha ilyen példákkal nem megerősíthető az érvelés, akkor talán bemutatható lenne, hogy a közvetlen földesúri függés mennyiben rontja le a parasztság spon-tán, belső formaképződését. Erdei egyik módon sem érvel a kategorikusan kinyilatkoztatott, rendi kereteken kívüli polgárparaszti fejlődés mellett.²⁹

A kötet társadalomszemléletétől idegen értéktételezés azonban nem csupán Erdei szociografikus leírását alakítja, hanem azt is meghatározza, hogy milyen részek kerülnek be *A magyar paraszttársadalom* kötetbe. Erdei abban az igyekezetében, hogy konzekvensebbé tegye az érvelését, *A magyar paraszttársadalom* szocio-grafikus részében elhagyja a tanyarendszer és a cívisvárosok társadalmi viszony-

28 *A Parasztok* felfogásának ezen a ponton való megjelenése azonban nem jelenti azt, hogy ez a kötet a *Parasztokhoz* hasonló elméleti bukfencektől hemzsegne. *A magyar paraszttársadalom* előrelépése például az, hogy a társadalmi állapot és az osztályhelyzet megkülönböztetésével Erdei értelme-zni tudja a parasztság rendi állapota és a két háború közötti társadalmi helyzete közötti kontinui-tást. Amit ebben a bekezdésben szóvá tettünk, ilyen módon nem ennek a folytonosságnak a taga-dása. Erdei felfogásában a parasztságnak a rendi és a polgári társadalomban betöltött szerepének, helyzetének értékelését kritizálom.

29 Erdei minden bizonnyal azért sem érvel a paraszti belső formaképződés polgárosodást segítő hatá-sa mellett, mivel a magyar társadalomfejlődés megrajzolásakor meglehetősen kicsiny autonómiát, önálló társadalmi cselekvést tulajdonít a parasztságnak. Társadalomrajzában a parasztság minta-követő, a külső társadalmi hatásokra reagáló, önálló cselekvéssel kevéssé rendelkező társadalmi csoportként jelenik meg.

rendszerének azt a bemutatását, amely a kötettel egy időben született³⁰ és hasonlóan hajnali társadalomelmélettel beoltott *Magyar tanyák*ban megtalálható volt. A tanyás fejlődés kapcsán ott ábrázolt rideg társadalmi viszonyok, a nyers hatalmi helyzet közvetlen működése ugyanis nem igazolná Erdeinek a tanyás fejlődés magasabb rendűségéről vallott nézetét. A tanyás rendszernek tulajdonított korai polgárparaszti társadalmi formák pozitívuma pedig erősen kérdéses. Hiszen a közvetlen földesúri függés nélküli területeken a rendiség időszakában kialakuló, Erdei által „polgárinak” tekintett fejlődés azt jelenti, hogy itt nem érvényes a szokásszerűség kölcsönös méltányosságot hozó viszonyrendszere. Ezekben a térségekben a rendi társadalmi formákkal szemben a kapitalista társadalomra is jellemző okszerűség, a nyers racionalitás határozza meg a társadalmi viszonyrendszert. Ezek a „polgári” jegyek azonban Erdei számára sem lehetnek kívánatosak, hiszen Erdei nem ebben az értelemben képzel el parasztpolgári fejlődést. Legalábbis ez derül ki abból, hogy társadalomvíziójában egy olyan paraszti életvilág kiterjedésének szükségességét fogalmazza meg, amely „egy emberségesebb formaképződéssel állíthatja vissza a társadalom megnyugtató rendjét.”³¹ Ennek azonban éppen a fentiek miatt az alföldi tanyás mezőváros társadalmi viszonyrendszere semmiképpen sem lehet a forrása, hiába fedezi fel Erdei a tanyarendszerre épülő társadalmi struktúrában ezeket a jegyeket.

Erdei prekonceptiója határozza meg a nyugat-dunántúli és az alföldi sikeresen polgárosuló vidékek értékelését is. Erdei itt már ugyan nem vitatja el az 1930-as évekhez hasonlóan a dunántúli polgárosodás sikerességét, de a leginkább kívánatos társadalomfejlődés modelljének változatlanul a tanyarendszeren alapuló berendezkedést tekinti. A kötet általános szociológiai leírásából azonban ez az értéktételezés nem következik; sőt, inkább ezzel ellentétes megállapításokra sarkallhatna. Miként azt Erdei is megállapítja, a Kisalföld vonzáskörzetében és az Észak-Dunántúlon ugyanis az elmélyült és intenzív rendi fejlődés következtében a nyugat-európaival sokban rokon társadalmi struktúra épül ki, ahol jobban érvényesül a szokásszerűség szakértelmet, méltányos viszonyrendszert kialakító rendje, és mindezek egyben jobb feltételeket kínálnak a rendi társadalmi formák levetésére és a sikeres polgárosodásra is. Ennek a társadalomfejlődésnek az eredménye, hogy ebben a térségben nagy számban válik a parasztság olyan polgárparaszttá, amely polgári helyzetét polgári formákkal volt képes kitölteni, ezzel megszüntetve a társadalmi formának és az osztályhelyzetnek a magyar társadalomra jellemző inkonzisztenciáját. A tanyarendszerre épülő alföldi társadalomfejlődés e tekintetben kétségtelenül lemaradt. Még akkor is, ha ezzel az átalakulási folyamattal abban kétségtelenül rokon, hogy itt sem jellemzik a parasztságot a rendies társadalmi formák. Ennek hátterében azonban nem az áll, hogy – mint a Dunántúl polgárosodott részein – egy több évszázados

30 Ugyan a *Magyar tanyák* egy évvel A *magyar paraszttársadalom* után kerül kiadásra, de Erdeinek Püski Sándorhoz írt 1943-as leveléből világossá válik, hogy a két munka párhuzamosan készült 1941-ben (H. Soós 1991: 437).

31 Erdei 1941: 86.

rendies jellegű fejlődés után kitágulnak a parasztság társadalmi lehetőségei, hanem itt ezeknek a formáknak a hangsúlyos jelenléte nélküli a társadalomfejlődés.

Ez alapján Hajnal társadalomelméletéből és *A magyar paraszttársadalom* általános szociológiai fejtegetéséből egyaránt az következne, hogy a kevésbé elmélyült rendi fejlődés és a szokásszerűség hagyományának felszínes jellege miatt komoly polgárosodási deficit jellemezné az alföldi térségeket, mind a termelés szakszerűsége, mind a társadalmi viszonyrendszer méltányos rendje tekintetében. Erdei hajnali kiindulópontja és a kötet általános szociológiai leírása szerint meglepő, de végig jelenlévő prekonceptiója alapján azonban várható módon, Erdei arra a következtetésre jut, hogy a polgárgazdák dunántúli és alföldi típusa között a különbséget csupán az jelenti, hogy a polgárosodás melyik dimenziójában teljesítettek kiemelkedően: a Dunántúlon a mezőgazdasági termelés kapitalista fejlesztésében, az Alföldön pedig a polgári életvilág kialakításában. Ez az értékelés visszafogottságában is³² konzekvens igyekszik lenni a tanyás mezővárosi fejlődésnek különös jelentőséget tulajdonító felfogáshoz, azonban sem történetileg nem helytálló, sem Erdei szakszerű szociográfiai leírásával nem vág egybe. Hiszen a korabeli társadalomstatisztikák és az egyéb források is a gyorsan átalakuló dunántúli térség polgárabb jegyeiről tanúskodnak. Maga Erdei pedig a *Magyar tanyák*ban mutat rá az alföldi polgárgazdák hátrázott polgárosodási deficitjére, és még az erősen ideologikus *Magyar faluban* is kiter a tanyás mezővárosok elmaradottságának taglalására. Tehát más, *A magyar paraszttársadalommal* egy időben született munkáiban a hajnali társadalomelméletnek és a kötet általános szociológiai leírásának fent vázolt következményeivel teljes mértékben megegyező eredményekre jut; anélkül, hogy ezt érvényesítené a tanyás mezővárosi fejlődés értékelésében. Ismerve azonban politikai elképzeléseit, nem véletlen Erdei „fedékenysége”.

A magyar paraszttársadalom általános szociológiai értelmezésének és a két háború közötti alföldi tanyás mezővárosi fejlődés értékelésének ellentmondásossága más pontokon is megmutatkozik. Hiszen Erdei társadalomelméleti kiindulópontja alapján az is megkérdőjelezhető, hogy a tanyarendszeren alapuló társadalmi üzem egyáltalán parasztpolgárinak tekinthető-e. Erdei ugyanis a parasztság fogalmának tisztázásakor azt fogalmazza meg, hogy a parasztság csak az európai rendiség különleges társadalmi üzemében jöhet létre. Erdei felfogása szerint azonban a tanyás mezővárosok „parasztsága” a rendi kereteken kívül alakította ki sajátos társadalmi formáit. Ebből az következne, hogy e térség mezőgazdaira Erdei parasztdefiníciójának csak az altársadalmi helyzetre vonatkozó része illik rá teljes egészében, míg a rendi struktúra meghatározásban szereplő eleme csak nagyon kevésbé. A fogalomhasználat tisztázatlanságát tovább növeli, hogy – miként elemzésünkben rámutattunk – a parasztság társadalomalatti helyzete problematikus része Erdei paraszt-meghatározásának.

32 Erdei az 1930-as évek műveiben (a *Futóhomokban*, vagy akár a *Magyar városban*) *A magyar paraszttársadalom*nál jóval pozitívabb és még inkább védhetetlen kijelentésekre ragadtatta magát az alföldi tanyás fejlődéssel kapcsolatban, és a dunántúli társadalomfejlődésről pedig még inkább negatív képet festett.

Erdei sajátos preferenciái más tekintetben sem következnek elméleti kiindulásából. A kötet társadalomelmélete és a politikai program miatt módosuló társadalomrajza közötti ellentmondás egy újabb összefüggésben is megjelenik. A tanyarendszeren alapuló társadalomfejlődés ugyanis Erdei szerint a rendi struktúrákon kívül, a magyar parasztságot alakító társadalmi formáktól függetlenül jött létre. Erdei ítélete szerint ekképpen mentes azoktól a negatív következményektől, amelyek felelősek a parasztság tömbszerűen zárt és elmaradott helyzetéért. Ezzel magyarázható, hogy amíg az elmélyültebb rendi társadalomfejlődéssel és formaképződéssel rendelkező és sikeresen polgárosuló dunántúli területek fejlődéséhez nem kapcsolódik pozitív politikai vízió, addig a tanyás rendszer a parasztság politikai felszabadításának alapjaként jelenik meg.³³ A tanyás társadalomfejlődést a paraszti átalakulás egyéb formáitól elkülönítő felfogásával Erdei ugyan ideológiailag igazolhatja e társadalomfejlődés minden negatív hatástól való mentességének elképzelését, azonban ez a megközelítés további nehézségeket okoz.

Ez az értelmezés ugyanis Erdeit vagy történetileg nem megalapozott állításokra készíti, vagy olyan problematikus kérdéseket vet fel, amelyre nem képes választ adni. A tanyán alapuló társadalomfejlődés Erdei-féle értékelésének egyik problémája, hogy Erdei ezt a sajátos társadalomalakulatot – politikai prekoncepciójához illeszkedve – teljes mértékben a magyar rendi társadalomszerkezettől függetlennek tekinti. Az alföldi mezővárosi társadalomfejlődés azonban sokkal több rokonságot mutat a paraszti rend egyéb településtípusának társadalomfejlődésével, mint ezt Erdei ábrázolja. Az alföldi mezővárosok nagyobb autonómiájából ugyanis nem következik, hogy a paraszttrend társadalmi formájában jelentős eltérés jönne létre. A tanyás mezővárosi fejlődés ilyen módon a magyar rendiség egy különleges eseteként lenne inkább értelmezhető, mint – miként Erdei megállapítja – a rendiségen kívüli társadalmi alakulatként. Ez esetben azonban Erdei nem tehetné meg azt az ideológikus elkülönítést, amely a politikai értéktételezésével függ össze. Erdei álláspontjának még inkább feszítő problémája azonban az, hogy ha csak a tanyás rendszerű társadalomfejlődésből eredeztethető a kívánt emberibb társadalomszerkezet, akkor ennek csírái miként manifesztálódnak a tanyás rendszerben? Melyek azok az alföldi polgárparaszti fejlődés jegyei, amelyek megvédenek a nyers hatalmi viszonyok érvényesülésétől, amelyek ezzel szemben kölcsönös méltányosságot, kiegyenlítődést, és emberségesebb formaképződést hoznának magukkal? Erdeinek nincsenek válaszai ezekre a kérdésekre. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy szerencsére. A magyar paraszttársadalmat ugyanis többek között az különbözteti meg a korábbi írásoktól és teszi sikeresebbé, hogy Erdei nem bocsátkozik a tanyás rendszerű társadalomfejlődés előnyeinek védhetetlen felmagasztalásába, – mint azt a *Futóho-*

33 A dunántúli és az alföldi paraszti társadalomfejlődés eltérő megítélésében az is közrejátszik, hogy Erdei álláspontja szerint a dunántúli társadalomfejlődés ahhoz a nem teljes mértékben polgári felső társadalomhoz kapcsolódik, amely a nyugat-európaiól eltérő formaképződése folytán nem alkalmas „emberibb társadalmi üzem” létrehozatalához. Az alföldi tanyás rendszerű társadalomfejlődést pedig – tegyük hozzá, indokolatlanul – úgy látta, amely mentes ettől a felemásan polgárosuló társadalomszerkezettől, és amely a paraszti életvilágra alapozott, „emberibb” fejlődés alapja lehet.

mokban, a Parasztokban, a Magyar városban és a Magyar faluban teszi – és ez nem kényszeríti olyan ellentmondásokba, amelyek a más tekintetben szakszerű elemzésének eredményeit is feloldja.

A paraszti válság értékelése sem teljes mértékben a történelmi, szociológusi véleményformálás terméke, hanem sok esetben a politikailag elkötelezett Erdei mindenhol válságot látó szemléletét tükrözi. Erdei a parasztság válságát azzal magyarázza, hogy a többségében polgárosodott magyar társadalomban a parasztság változatlanul megtartotta rendies társadalmi állapotát. Ez a korábbi történelmi időszakokra jellemző társadalmi forma pedig ellentétbe kerül a polgári társadalmi viszonyokkal. Erdei szerint a parasztság egyes csoportjait a válsághoz fűződő viszonya különbözteti meg, de a parasztság válsága mindegyik paraszti csoportra jellemző. Miközben azonban a parasztság helyzetét általánosan válságosnak tekinti, valójában Erdei négyes tipológiájának csak két csoportja, a „romlottak” és a „menekülők” tekinthetők a fenti definíció alapján válságos helyzetben lévő társadalmi csoportoknak. Az elmaradott vidékek „még parasztjai” számára saját rendies paraszti állapotuk és a polgári viszonyok szembenállása nem fogalmazódhatott meg, mivel ezeken a területeken a polgárosodás folyamata olyan kevésbé előrehaladott, hogy az Erdei által jelzett diszkrepancia létrejöttének történelmi feltételei hiányoznak. Az Alföld tanács településeinek és a Dunántúl sikeresen polgárosodó területének „már nem parasztjai” pedig Erdei jellemzése szerint már kiléptek a rendi-paraszti társadalmi formákból és a polgári társadalomba illeszkedtek; tehát paraszti válságról itt sem beszélhetünk. Kérdéses az is, hogy minden „menekülő” automatikusan válságos helyzetűnek tekinthető-e. Erdei ugyanis minden városba települt menekülőként értelmez, megfelelkezve arról, hogy a rendi társadalmi formáját elvesztő és a polgári társadalomhoz kapcsolódó paraszti rétegek városba költözése Erdei saját válságdefiníciója alapján sem tekinthető válságtünetnek.

A parasztság társadalmi állapotának megítélésében is jelen vannak azok az Erdeire jellemző értéktételezések, amelyek sokkal inkább politikai állásfoglalásból, mint történelmi munkásságából vezethetők le. Erdei *A magyar paraszttársadalom* szociográfiai részében úgy foglal állást, hogy a Nyugat-Európából indikált társadalmi változás eredményeképpen a polgári viszonyok és osztályhelyzet csak a központokat jelentő városokban alakultak ki, míg a falu és ilyen módon a parasztság túlnyomó többsége is változatlanul megőrizte rendies jellegét. *A Magyar falu* egyszer már bebizonyosodottan hamis társadalomképéhez sokban emlékeztető megközelítés alapján Erdei az uradalmi és paraszti gazdaságok jó részét is rendies kötöttségek fogásában maradtak tekinti. A rendi jegyek Erdei politikai prekoncepcióját igazoló kiemelkedősége érdekében a paraszti életvilágnak mindazon a jegyeit túlhangsúlyozza, amely feltevését igazolni képes. Ennek eredményeképpen Erdei szempontrendszerét egyes esetekben a szerint változtatja, hogy ez mennyire képes a parasztság rendies jellegét alátámasztani. A hagyományos parasztgazdaságot azért értékeli rendies maradványnak, mert itt a paraszti termelés hagyományos gazdasági rendben folyik, és ez a tradíció Erdei szerint szakértelem nélküli termelést alakít ki. Az uradalmi gazdaságok esetében azonban nem érvelhet a termelés irracionálisával és hagyomá-

nyos rendjével. Itt ezért kevés figyelmet fordít arra, hogy ezekben a gazdaságokban a legkorszerűbb mezőgazdasági termelés folyik, és a parasztság társadalmi helyzetére hivatkozva tekinti teljes egészében rendies jellegűnek. A parasztság elmaradottságának hangsúlyozhatósága érdekében ezen felül még az általános szociológiai rész álláspontjával is szembehelyezkedik. A hajnali elveket megfogalmazó részben ugyanis a paraszti termelés szakszerűsödését a rendiség formaképződéséhez kapcsolja. Ahhoz a szokásszerűség által kialakított rendszerhez, amelyet az egész európai társadalomfejlődés alapjának tekintett. A két háború közötti magyar paraszti társadalom jellemzésekor pedig ezt a hagyományt mindenféle szakértelem híján levőnek minősíti.

Erdei kettős értékelése a parasztság jellegének meghatározásában ékes bizonyítéka annak az őrlődésnek, amely a szakszerűsége törekvő történész, szociológus és a társadalmi változásokat kívánó politikus eltérő preferenciáit jellemzi. A *magyar paraszttársadalom* általános szociológiai részéből következően a *szaktudós* Erdeinek egy átalakuló, a rendi társadalmi formákból folyamatosan kilépő és egyre inkább polgári jegyekkel jellemezhető, erősen differenciálódott parasztságot kellene ábrázolnia. A *politikus* Erdeinek pedig a parasztság egységesen elnyomott helyzetét és alapvetően rendies tartalmát kellene igazolnia. Ezzel magyarázható, hogy miközben Erdei a szöveg egyes pontjain a parasztságot alapvetően rendies társadalmi csoportnak tekintette, a parasztság rétegződését azonban a polgári társadalomban osztályhelyezete alapján értékeli, és az egykor tömb jellegű csoport („parasztrend”) osztályhelyzet alapján való nagy differenciáltságáról beszél. A parasztság társadalmi helyzetét értelmező rész tehát a két istent is szolgálni akaró Erdei munkája.

A kettős szempontrendszer a parasztság Erdei szerint jellegadó csoportjának, a kisgazdáknak a leírásában mutatkozik meg leginkább. Erdei ezt a csoportot azon kisparasztok közé sorolja, amelynek ugyan osztályhelyezete alapján a középosztályhoz kellene tartoznia, de amely – rendi társadalmi formái miatt – egy ettől elkülönülő altársadalmat hoz létre. Erdei szerint leginkább azért, mivel a kisgazdákat barbár és formátlan küszködés jellemzi, amely sem paraszti társadalmi formákat, sem polgári osztályviszonyokat nem képes kialakítani. A kisgazdacsoport életképtelenségére, zsákutcás fejlődésére összpontosító Erdei-féle értékelés azonban másrészt megemlíti, hogy a kisgazda polgárparasztok teljes mértékben polgári mentalitással rendelkeznek, és vállalkozásuk is a piaci lehetőségekhez alkalmazkodó, gépesített, korszerű mezőgazdasági üzemnek tekinthető. Hasonlóképp tárgyalja azon vidékek a kisgazdáit is, ahol a paraszti társadalmi állapot válsága a polgári viszonyok hiánya miatt még nem következett be. Tehát a kisgazdák eltérő történeti előzménnyel rendelkező, és a polgári átalakulás különböző fokán lévő csoportjainak értékelése is része Erdei e tekintetben szakszerű elemzésének. Végkicsengésében azonban a politikai preconcepciójának megfelelően ideológiai jellemzést tesz erről a jellegadó csoportról. Tehát a köztes helyzetű, sem a paraszti hagyományban benn élni már nem képes, sem a polgári átalakulásban nem sikeres csoportot tekinti a kisgazdák egészére jellemzőjének; annak ellenére, hogy mind a polgárparasztok („már nem

parasztok), mind a rendi hagyományú „még parasztok” jelentős súllyal bíró alcsoportjait képezik e társadalmi csoportnak.

Az egyéb paraszti társadalmi csoportok értékelése is magán viseli Erdei szociológusi és politikusi ambícióit. Az általános szociológiai rész szemléletével szemben Erdei gyakran emeli ki a paraszti gazdálkodás irracionális természetét, a korszerű eljárásokra és célracionális tervezésre való képtelenségét. A paraszti hagyomány negatív megítélésével szemben viszont egyes parasztrétegek esetében a paraszti kultúra szakértelmét, elmélyültségét hangsúlyozza, amelyek eredményeként sikeres adaptáció történt a kapitalista viszonyokhoz. A *magyar paraszttársadalom* általános szociológia része alapján arra kellene gondolnunk, hogy ezt a szakértelmet azoknak a térségeknek esetében tapasztalja Erdei, amelyet legjobban formált a rendi társadalom szokásszerűsége, sajátos formaképződése. A paraszti szakszerűség hiánya pedig azokat a térségeket kell, hogy jellemezzen, amelynél ez a formaképződés hiányos, kevésbé elmélyült volt, és nem alakulhatott ki az európai tradíciót jellemző paraszti életvilág. Erdei egész életművén végigvonuló értéktételezésének megfelelően azonban a *magyar paraszttársadalom* hajnali paradigmájával szemben éppen fordított módon jelenik meg a szakszerűség a paraszti gazdálkodásban. Azokon a térségeken, ahol a rendi formaképződés inkább alakította a paraszti gazdálkodást, ott egyáltalán nem említi, vagy elvitatja, ahol pedig a gazdasági termelés e formaképződés kevéssé hangsúlyos jelenlétével történt, ott kiemeli a paraszti szakértelmet és a paraszti kultúra elmélyültségét. Ilyen módon válik az alföldi tanyás rendszer paraszti világa a szakértelem példájává, és ezért tekinti Erdei a dunántúli paraszti társadalomfejlődést szakértelem híján lévőnek.³⁴

A magyar parasztság rendies jegyeinek ideologikus túlhangsúlyozásával azonban nem csupán a társadalomrajz máshol differenciált jellege szenved csorbát, hanem ez a szemlélet Erdei politikai víziója elé is nehezen megválaszolható kérdéseket állít. Valójában azt a problémát veti fel, amire Erdei pályája kezdete óta nem igazán képes meggyőző választ adni. Ha a magyar parasztság a magyar társadalom leginkább rendies maradéka, ha ez a társadalmi csoport rendelkezik a legnagyobb deficittel a polgárosodás tekintetében, akkor miképpen várható, hogy a parasztság politikai hegemoniájának megteremtésével a nem egészében polgári társadalomszerkezetet valóban polgárivá tud alakulni? Különösen jogosnak tűnhet a kérdés, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Erdei a magyar parasztság viszonyát a polgárosodás, a kapitalista átalakulás folyamatához mint az azt elszenvető társadalmi csoportot mutatja be. Hogy lesz képes a parasztság „földszabadulásával egy polgárisabb szerkezetet”³⁵ kiformálni, ha ez a társadalmi átalakulás a parasztság aktív közreműkö-

34 Erdei politikai programja miatti értéktételezésének következménye lesz a szöveg egy újabb ellentmondása. Hiszen Erdei a polgárgazdák dunántúli és alföldi csoportjait a *magyar paraszttársadalom* korábbi szövegrészében az alapján különböztette meg, hogy szerinte a dunántúliak elsősorban a mezőgazdasági termelés kapitalista fejlesztésében, a hagyományos parasztüzem korszerű kapitalista üzemmé alakításában, az alföldiek pedig az élet polgári formáinak létrehozatalában jeleskedtek. Tehát a most szakszerűtlenséggel jellemzett dunántúli parasztságot tekintette Erdei a legfejlettebb kapitalista üzemet kialakító csoportnak!

35 Erdei 1941: 82.

dése és akarata nélkül játszódtott le? Kétségemet fokozza, hogy elméletileg egy kötönten rendies szerkezetű társadalmi csoport domináns helyzetbe kerülésével – Erdei vágyával ellentétesen – sokkal inkább a polgáriasabb társadalmi csoportok polgári jegyeinek a feloldódására lehetne számítani, minthogy az egész társadalom polgári szerkezetűvé válása következne be. Ha *A magyar paraszttársadalom* hajnali társadalomelméletével gondolkodunk, akkor ez hatványozottan érvényes a rendi fejlődéstől nagyobb távolságot mutató alföldi tanyás mezővárosok esetében. A parasztrendi társadalmi formák kevésbé elmélyült kiformalódása ugyanis olyan okszerű társadalmi viszonyrendszereket örökít tovább, amely nemhogy egy „embersége-sebb formaképződés” alapjául nem szolgál, hanem a nyers hatalmi viszonyok hangsúlyosabb jelenlétét hozza magával. Erdei azonban nem kívánja a sajátjává tett hajnali történetiségtől való eltérés politikai következményeit végiggondolni. Még akkor sem, ha a magyar társadalomfejlődés lényegének tekintett alföldi tanyás mezővárosi fejlődés alapján, a parasztság politikai-társadalmi hegemoniájának megvalósítását célzó politikai program a meglévőnél is súlyosabb társadalmi válságot implikál.

A fentiek fényében azonban világossá válnak Erdeinek a kötet záró részében tett megállapításai. Erdei az öt befolyásoló hatások között a hajnali társadalomelmélet módszert és szemléletet adó jelentősége mellett kiemeli a népi szociográfia, a hazai szépirodalom és saját korábbi munkásságának a hatását is. Miként elemzésünk is utalt rá, ezek az elemek valóban formálják a kötet szemléletmódját. Jelenlétük azonban nem teszik cizelláltabbá *A magyar paraszttársadalmat*, hanem Erdei elemzésének szakszerűségét, a munka szociológiai elemzésének koherenciáját veszélyeztetik. Mindezen elemek bevonásával ugyanis Erdei politikai cselekvési programjának végrehajthatóságát kívánja megőrizni, ami azonban a két háború közötti parasztság társadalomrajzában hajnali szemléletet tükröző elemzése ellen hat. A hajnali történetiség alkalmasnak bizonyult volna a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak, a magyar parasztságnak a társadalomszerkezetben elfoglalt helyzetének bemutatására, de Erdei politikai víziójának megvalósítására nem nyújtott ideológiai támaszt. A korábbi Erdei írások szemlélete (és néhol a népi szociográfia álláspontja)³⁶ ezért bukkan elő *A magyar paraszttársadalom* felfogásában; bizonyítva egyúttal azt is, hogy Erdei ebben a kötetben sem tudott elszakadni politikai ambíciójától. Erdei politikusi énjének erejét pedig az mutatja, hogy a korábbi, már meghaladott elemeket akkor is visszaemeli a társadalomelemzésébe, ha önmaga is tisztában

36 Miközben Erdei a történetész, szociológusi szakszerűség elérése érdekében Hajnal István társadalomelméletét fogadja el és építi be a magyar társadalom elemzésébe, a népi szociográfusok közül viszont a leginkább ideologikus tartalmú és szociológiai pontosságának nehezen nevezhető Veres Péter-i szemlélet hatása mutatható ki. Veres „paraszti altársadalom” elképzelése tekinthető az Erdeit ért legerősebb hatásnak, amely a népi szociográfusok szemléletéből jelentkezik *A magyar paraszttársadalom* és más Erdei művek társadalomszemléletében. Veres Péter szemléletet formáló jelenlétének az a pikantériája az Erdei írásokban, hogy Erdei maga utal a veresi társadalomszemlélet problematikusságára. Hiszen a kötet záró részében ekképpen fogalmaz: „Bár Veres Péter szociológiai fogalmazást vesz segítségül, könyve nem mint szociológiai fogalmazás, hanem mint írói megjelenítés értékes és hiteles.” (Erdei 1941: 167.)

van korábbi álláspontjának tarthatatlanságával; miként erről a kötet záró részében, Erdei saját, a *Parasztokkal szembeni kritikájából* értesülhetünk.

A hajnali társadalomelméleten kívüli hatások megjelenését *A magyar paraszttársadalomban* a politikum társadalomrajzot módosító hatásával magyaráztuk. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen szerepet tulajdoníthatunk Erdeinek a „szocializmus társadalomszemléletére” való hivatkozásának. A marxista megközelítés helyével *A magyar paraszttársadalomban* annál inkább is foglalkozni kell, mivel a *Magyar gazdaságtudomány*, tehát az 1930-as évek közepe óta először szerepel a marxizmusra utalás Erdei írásban. A marxista felfogás azonban – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy milyen nagy hangsúllyal emeli ki Erdei a munka záró részében ennek állítólagos jelentőségét – nagyon kevésbé formálja a kötet társadalomszemléletét. A parasztság definiálása során ugyan Erdei kétségtelenül utal a marxista felfogásra, de a parasztság társadalmi helyének megrajzolásakor éppen a marxizmussal szemben a hajnali társadalomelméletnek megfelelően foglal állást. Erdei a gazdasági determinizmusok társadalmi helyzetet meghatározó, marxista felfogásával szemben azt állítja, hogy az európai rendiségben ezt a viszonyt a társadalmi formák milyensége határozza meg, és ez hat vissza a gazdasági törvényszerűségekre is. A gazdasági determinizmusok közvetlen érvényesülése csupán azokban a társadalmakban történik meg, „amely nem jut el az objektív társadalmasulásnak, szóval a tárgyi társadalmi formák képzésének a titkáig. [...] Olyan társadalomban azonban, ahol objektív érvényre jutó formaképződés indul meg, a gazdasági érdekek, önérvényű, sajtáságosan emberi és társadalmi energiákat érvényesítő társadalmi formákba kényszerülnek beágyazódni, s evvel már meg is szűnt kizárólagos érvényesülésük lehetősége.”³⁷ Erdei tehát a marxizmusban megfogalmazott gazdasági szemléletnek csak az európai rendiségen és az európai társadalomfejlődésen kívül, a „nomád társadalmak” esetében tulajdonít érvényességet. Ez a megközelítés azonban szemben áll a marxista történelemszemlélettel.

A magyar paraszttársadalom – minden egyenetlensége ellenére is – alapvetően a hajnali társadalomelméleten alapul. Ezzel együtt mindenképpen állítható, hogy Erdei megkísérli a marxista retorikát és esetenként a marxista szemléletet is beépíteni alapvetően hajnali társadalomelméletébe. A marxizáló szemlélet elsősorban a gazdasági viszonyrendszer hatásának értékelésekor jelenik meg, miként ezt Erdei maga is megállapítja. Erdei szerint a szocialista társadalomszemlélet annyiban hatott rá, hogy megtanulta „a parasztság gazdasági érdekek és hatalmi viszonyok által való meghatározottságát kiismerni.”³⁸ Ezzel egyet is érthetünk és ennek a hatásnak a jegyei kétségtelenül jelen vannak *A magyar paraszttársadalomban*. E szemléletnek megfelelően különbözteti meg Erdei az ipari munkásságot és a parasztságot a termelőszközökhöz, a termelésben résztvevő tőkéhez való viszonya tekintetében. A hatás jelentőségét azonban két tényező is nagyban csökkenti. Egyrészt az, hogy Hajnali társadalomelméletének is része az eltérő tőkeviszonyok és hatalmi struktúrák tárgyalása. Másrészt Erdei nem a marxizáló megkülönböztetés, hanem a hajnali tár-

37 Erdei 1941: 23.

38 Erdei 1941: 165.

sadalmi formák alapján rajzolja meg a parasztság és a munkásság társadalmi helyét. Ennek megfelelően Erdei maga is megfogalmazza a kötet végén marxista felfogástól való világos distanciáját és a hajnali társadalomelmélet melletti állásfoglalását: „Minden gazdasági és hatalmi meghatározottság ellenére sem tudtam másként szemlélni a parasztságot, mint a gazdasági és hatalmi viszonyok által kialakított, azonban e kialakító tényezőktől elvonatkozott, objektív érvényű társadalmi formát.”³⁹

Ha a „szocializmus társadalomszemlélete” ilyen kevés nyomott hagyott *A magyar paraszttársadalom* felfogásán, minek tudható be Erdei hivatkozása? Megközelítésem szerint ennek mindkét oka a politikus Erdei elképzeléseivel függ össze. Erdei egyrészt 1942-re már határozottabban a fennálló politikai rendszeren túl fogalmazza meg politikai cselekvésprogramját. Erdei azokhoz a „már nem nemzeti tényezőt” jelentő, paraszteredetű írókhoz sorolja magát, akik a marxizmussal kacérkodva magukat baldaliként definiálják. Ennek a baloldaliságnak retorikai nyomai megtalálhatóak *A magyar paraszttársadalom* szövegében is, anélkül, hogy a munka társadalomszemléletén módosítana. A marxizmusra hivatkozás másik oka az, hogy miként elemzésünk is rámutatott, a hajnali társadalomelmélet ugyan olyan értelmezési paradigmát nyújt, amellyel megragadhatóak lennének a magyar társadalomfejlődés specifikumai, de a parasztság fölszabadításának politikai programja nem megvalósítható e megközelítésen keresztül. A marxizmus azonban elméleti munícióval szolgál a politikai cselekvésprogram véghezviteléhez. A politikai cselekvés érdekében hangoztatott marxizmusnak azonban *A magyar paraszttársadalomban* nincs jelentős hatása, hiszen ebben a kötetben – a fenti, kisebb áthallásokon túl – csak a nemzeti társadalommal való végleges szakítás gondolatával és a baloldaliság kinyilatkoztatásával találkozunk. (A marxizmus és a hajnali materialista társadalomelmélet összeillesztésére Erdei majd az 1943-as szárszói, a magyar társadalomról szóló előadásában,⁴⁰ illetve az 1943–44-es keltezésű, hagyatékban maradt írásban⁴¹ kísérel meg; álláspontom szerint azonban itt is inkább a retorika szintjén, anélkül, hogy a marxizmus a munkák társadalomszemléletét jelentősen formálná.⁴²)

A magyar paraszttársadalom szemlélete tehát döntően a hajnali felfogást képviseli. Azt az elméleti paradigmát, amely Erdeit a *Magyar tanyák* mellett eddigi legsikerültebb társadalomelemzéséhez segítette hozzá. A kötet értékelésekor azonban számtalan ponton tettünk szót olyan elemeket, amelyek a magyar parasztság és a társadalom egyéb csoportjainak Erdei-féle ábrázolásában ellentmondásokhoz vezetett. Egyet értünk azonban Erdeivel abban, hogy a szöveg „még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazása” ellenére – miként Erdei is megállapítja – „a parasztság helyes és megbízható társadalmi megismerése csak ennek a módszernek a további helyesbítésével érhető el”. A véleménykülönbséget csak az jelenti, hogy a kötet koherens társadalomrajzot megingató egyenetlenségeinek okát Erdei a módszer újdonságában, saját,

39 Erdei 1941: 165–166.

40 Erdei 1943b.

41 Erdei 1976.

42 Álláspontom kifejtését lásd Bognár 2003a és 2003b.

még nem kellőképpen kiművelt megfogalmazásában látja. Álláspontom szerint azonban a politikum társadalomrajzot befolyásoló hatásának eredményeképpen jelennek meg *A magyar paraszttársadalomban* olyan elemek, amelyek a társadalomrajz sikeressége ellen hatnak. Az Erdei kötetekben folyamatosan meglévő ideológiai tartalmak ellenére azonban egy olyan társadalomkép bontakozik ki, amely a magyar társadalom szerkezet sajátosságait a történeti fejlődés alapján igyekszik megérteni. A szöveg minden egyetlensége, ellentmondásai ellenére az eddigi Erdei írások közül leginkább tudja megragadni az eltérő eredetű és hagyományú társadalmi csoportok jellegzetességeit. A magyar társadalom sokszor párhuzamosan futó értelmezései is a különböző társadalmi üzemek jellemzőit igyekszik szakszerűen ábrázolni, anélkül, hogy a kettős társadalom problematikus koncepciója alapján írná le a társadalmat. A kötet szociográfiája pedig a magyar parasztság legdifferenciáltabb leírását tartalmazza. *A magyar paraszttársadalomban* ilyen módon hibái ellenére is benne rejlik a két háború közötti magyar társadalom első érvényes ábrázolása. Ennek az esélynek bizonyítékául majd a kevésbé ismert, de Erdei munkásságának csúcspontját jelentő *A paraszti társadalom*⁴³ című írás szolgál, amely *A magyar paraszttársadalom és a Magyar tanyák* hajnali társadalomelméletét az Erdei művek közül a legkövetkezetesebben tudja érvényesíteni társadalomrajzában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác 1906: *A magyar jobbágyság története*. Budapest
- Bognár Bulcsu 2001: Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall* 2. 128–148.
- Bognár Bulcsu 2003a: „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság* (46) 8. 59–79.
- Bognár Bulcsu 2003b: Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zs. – Lugosi A. – Sohajda F. (szerk.) *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 587–610.
- Bognár Bulcsu 2004: *Erdi Ferenc*. /Magyar Pantheon Sorozat/ Budapest, megjelenés előtt
- Deér József 1938: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest
- Eckhardt Ferenc 1933: *Magyarország története*. Budapest
- Erdi Ferenc 1931: Királyhegyes. *Századunk* 1. 25–35.
- Erdi Ferenc 1932: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 4–6 füzet 81–91., 7–10. füzet 140–148., 11–12. füzet 193–198.
- Erdi Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó
- Erdi Ferenc 1935a: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 7–12. füzet. 244–252.
- Erdi Ferenc 1935b: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1. 43–49.
- Erdi Ferenc 1935/36: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935/2. 137–148., 1936/1. 143–154., 1936/2. 251–263.

43 Erdei 1943a.

- Erdei Ferenc 1936: A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz* 9. 371–378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok*. A Duna-Tisza-köz földje és népe III. /Magyarország felfedezése/ Budapest
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Budapest
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Budapest
- Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu*. Budapest
- Erdei Ferenc 1941: *A magyar paraszttársadalom*. /Magyarságismeret 5./ Budapest
- Erdei Ferenc 1942a: *Magyar tanyák*. Budapest
- Erdei Ferenc 1942b: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány* 4–5. 463–496.
- Erdei Ferenc 1943a: A paraszti társadalom. In: Bartucz Lajos (szerk.) *A magyar nép*. /A művelődés könyvtára 9./ Budapest, 114–135.
- Erdei Ferenc 1943b: A magyar társadalom. In: *Szárszó*. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, 12–36.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között I–II. *Valóság* (19) 4. 23–53. ill. 5. 36–58.
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Berend T. Iván – Suhay Miklós (vál.): Erdei Ferenc: *Emberiül élni*, Budapest, 617.
- Hajnal István 1939: Történelem és szociológia. *Századok* (73) 1. 1–32. ill. 2. 137–166.
- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (főszerk.) *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*, Budapest, 163–200.
- Hajnal István 1988: *Az újkor története*. /Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet/ [reprint] Budapest
- Hajnal István 1993: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) /História Könyvtár, Monográfiák 2./ Budapest
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1936: *Magyar történet*. Budapest
- Némedi Dénes 1978: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében, *Szociológia* (8) 4. 511–525.
- Sinkovics István 1941: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Eckhardt Sándor (szerk.) *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 7–43.
- H. Soós Mária (szerk.) 1991: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest
- Szabó István 1940: *A magyar parasztság története*, Budapest
- Szabó István 1941: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Eckhardt Sándor (szerk.) *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 44–80.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest